

Yargısız Ünlem Cümlelerinin Cümle Ögesi Oluşları Üzerine

Sabiha GEMİCİ*

ÖZET

Yargısız ünlem cümleleri, kendilerinden sonra gelen cümleyle bir anlam ilişkisi içindedir. Bu nedenle kimi zaman, ardından gelen cümlelerin yüklemindeki kişi ekinin belirlediği kişi zamirinin karşıladığı gerçek özneyi açıcı bir sözcük olduğu için özne olarak değerlendirilir. Gerçek özneyi açıklığa kavuşturmayıp, onunla çakışmadığı zaman da bir tümleşç olarak görülür. Aslında bu iki durumda da gerçek öznenin ve bilinen tümleşç kavramından farklıdırlar. Bu nedenle onların, özel kullanımları olan bildirişme birimleri oldukları, her iki konumda da onu izleyen cümleyle anlam açısından bir bağılılık yaşadıkları üzerinde durmak gerekir.

SUMMARY

About The Centences of Interjection Without Indication Which as The Element of The Main Centences

Sentences of interjection without indication are in connection with the following sentence in meaning. For this reason, it is sometimes regarded as a subject being a word indicating the real subject composed of the personal pronoun, which the personal suffix in the verb of the following sentence determines. When it does not indicate the real subject and it is not in harmony with it, it is considered an in-

* Öğr. Gör. Dr.; Uludağ Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Balıkesir.

direct object. In fact also in these two cases, they are different from the real subject and the known concept of the indirect object. For this reason, it is necessary to realize that they are the units of intercommunication, which are their private usage and they are in connexion with the following sentence in meaning in both cases.

Dilimizde çoğullama olayının gerçekleşmesi, bu görevle yüklü olan çokluk ekinin sözcüğe eklenmesine bağlıdır. Adlar ve ad soylu sözcükler bu eki aldıklarında, sayılarının birden fazla olduğunu anlatırlar. Eylemler ise kök ve gövde anlamlarında taşıdıkları hareketi yapanların sayısının birden fazla olduğunu anlatma yeteneğini, üçüncü çoğul kişi ekini (-lar/-ler) aldıklarında kazanırlar. İşteş eylemlerde eylem kök veya gövdesi, -()ş ekini alarak, birden fazla kişi tarafından yapılan bir hareketi karşılar ama onların da üçüncü çoğul kişi çekimlerinde yine bir çokluk eki (üçüncü çoğul kişi eki -lar/ler) görürüz.

Bu belirlemenin dışında eylem çekimlerinin birinci çoğul kişilerinde -k ve -()z; ikinci çoğul kişilerinde de -niz ve -siniz kişi ekleri, eylemi yapanların sayısının birden fazla olduğunu gösterir. Aynı saptama birinci ve ikinci çoğul bildirme ekleri için yapıldığında "olan" durumundaki varlığın sayısının birden fazla olduğu görülür (yalnızca adlara gelebilen ekler olduğu unutulmamalıdır). Her iki uygulamada da birinci çoğul kişi ekleri "biz" zamirine; ikinci çoğul kişi ekleri de "siz" zamirine karşılıktır. Öyleyse birinci ve ikinci çoğul kişi zamirleri -lar/-ler çokluk ekini almadıkları halde birden fazla sayıdaki kişileri karşılarlar, bir yandan da kimlikleri belli olmayan bu birden fazla sayıdaki kişilerin adı olmuşlardır. Bu zamirlerin tekil bir ad gibi işlem görüp ayrıca çokluk ekini almaları da bunun göstergesidir. Örnekleyelim:

"Bizler bu yolda çok emek harcadık."

"Bizler öğreticilik yaparken bir yandan da sizleri eğitmeyi amaçlıyoruz."

Bu ve buna benzer kullanımlarda "biz" ve "siz" bir grup adı olmuştur. Bu sözcüklerle karşılanan grubun hangi ortak özellikleriyle grup oluşturdukları, yukarıdaki iki örnek cümlede de görüldüğü gibi kimi zaman yalnızca, cümleyi söyleyen ve dinleyenler tarafından bilinir, kimi zaman da cümlenin genelinden veya paragraftan çıkarılır.

"Biz" ve "siz" kişi zamirlerine çokluk ekinin getirilmesiyle (biz-ler, siz-ler) o eylemi yaptığını dile getiren, grubu grup yapan özelliği kendilerine ilke edinmiş olanların sayısı, grubun dışına taşar. Sözcünün, grubun dışındaki bu insanlar adına da konuştuğunu anlarız. Bu, "biz" ve "siz" in anlattığı gruptan daha geniş bir gruptur. Sözelimi,

"Geleceği sizler belirleyeceksiniz." cümlesinde "sizler" sözcüğü, seslendiğimiz grubun dışındakileri de kapsar, cümleye, "siz ve sizin gibi olanlar" anlamı yerleşir.

Kimi cümlelerde de bu zamirler çokluk eki almaksızın kullanıma girerler, grubu belirleyen özellik de, ikinci ögesinde bir üçüncü çoğul iyelik eki – ki bünyesinde bir çokluk eki taşır – bulunan tamlamanın "olarak" sözcüğünü almış biçimiyle, bu zamirlerin yanına bir arasöz niteliğinde yerleşir. Bu uygulamayı şöyle bir örnekle açıklayalım:

"Biz – kooperatif yöneticileri olarak – Türkiye'de kooperatifçiliğin yerleşmesi için çok emek harcadık." Görüldüğü üzere cümledeki yerleşim düzeni daha net bir bildirişme sağlamıştır.

Bu cümlemin arasöz niteliği taşıyan bölümünden "olarak" sözcüğünü atmak da olasıdır. Şöyle:

"Biz – kooperatif yöneticileri – Türkiye'de kooperatifçiliğin yerleşmesi için çok emek harcadık." biçiminde düzenlediğimiz cümlede gerçek özne olan "biz" bir grup adı olurken, onları grup yapan şeyin ne olduğu da açıklamalı özne içinde yerini alır.

"Biz" ve "siz" zamirinden sonra gelerek onları "biz" ve "siz" yapanın ne olduğunu belirleyen sözcük, yukarıdaki örnekten farklı olarak – tamlama kuruluşunun dışında – tek bir sözcük de olabilir ama mutlaka çokluk eki almıştır. Önceki örnek cümle üzerinde yaptığımız aşamalı çalışmayı bu kez de böyle bir cümle için yapalım:

"Geleceği sizler belirleyeceksiniz." ⇒ siz-ler

"Siz – gençler olarak – geleceği belirleyeceksiniz." ⇒ olarak

"Siz – gençler – geleceği belirleyeceksiniz."

Görüldüğü gibi üçüncü aşamada gerçek öznenin açıklaması olan "gençler" sözcüğü, özneye ilgili bir arasözdür ve "yargısız ünlem cümlesi"* özelliği taşır. Bu özelliği daha belirginleştirmek için onu arasöz olmaktan kurtaralım:

"Gençler! Siz geleceği belirleyeceksiniz."

Yukarıdaki eylem cümlesinin yüklemine gerçek özneyi bulmak için sordüğümüz "Belirleyecek olan kim?" sorusuna, "siz" kişi zamiri cevap vermektedir. "Siz" in kimler olduğu da, seslenme cümlesinde açıklanmıştır. Kimilerimiz "siz" in anlattığı grubun adını öyle benimser ki, özneyi bulmak için sorulan soruya cevapları, "gençler" olur. Oysa cümlemin gerçek bir öznesi vardır, o da "siz" kişi zamiridir.

Bu açıklamalar sonucunda vurgulamak istediğimiz, "gençler" sözcüğünün bir seslenme (= ünlem) cümlesi olarak, fakat yargı taşımayan bir cümle olarak

* Yükleli olmayan, seslenme, ünleme, çağırma kavramı taşıyan, kesik cümle niteliğindeki ünlem cümlesi.

işlem görmesinin gerekliliğidir. Buradan hareketle ortaya çıkan bir ikinci sonuç da yargısız ünlem cümlelerinin, ardından gelen cümleyle sıkı bir anlam ilgisi içinde olduğudur. Bu ilgi, o kadar ileri düzeydedir ki, dikkat edilmediği, olaya bu gözle bakılmadığı zaman, kolaylıkla diğer cümlelerin bir ögesi olarak algılanmaktadır. Hele de "biz" ve "siz" zamirleri cümleye gerçek özne olarak yerleştirilmediği zaman, o cümleden önce gelen yargısız ünlem cümlelerinin gerçek özne gibi algılanmaları, daha kolay gerçekleşmektedir. Sözgelimi,

"Anne! Bu akşam bizde kal." cümlesinde gerçek özne olan "sen", gizli özne olarak buyruk (= emir) ikinci tekil kişi çekimindeki "kal" eyleminde yaşamaktadır. Ancak çoğumuz, bu cümlelerin öznesi olarak "anne" sözcüğünü gösteririz. Oysa "anne" tek başına yargısız bir ünlem (= seslenme) cümlesidir.

İşte Hikmet DİZDAROĞLU'nun "Tümce Bilgisi" adlı kitabında özne türleri arasında gösterdiği "seslenmeli özne" budur. "Seslenmeli özne"yi tanımlama yoluna gidersek, "çekime girerek yüklem olmuş bir adın veya eylemin yapısında var olan kişi ekinin gösterdiği gerçek öznenin açıklayıcılık görevini üstlenen ama tek başına, ardından gelen cümlelerin gerçek öznesi olmayan yargısız ünlem cümlesinin adıdır" diyebiliriz.

"Gençler! Geleceği siz belirleyeceksiniz." cümlesinde "Gençler!" biçimindeki seslenmeli öznenin, tek başına, ardından gelen cümlelerin gerçek öznesi olmadığını kanıtlamak için bir deneme yaparsak, "gençler"i, gerçek özne olarak tek başına kullandığımızda, yüklem ikinci çoğul kişi çekiminden çıkıp üçüncü tekil kişi çekimine girdiğini ve "gençler" sözcüğünün de yargısız ünlem cümlesi olmanın çıktığını görürüz:

"Gençler geleceği belirleyecek"

gerçek

özne

(seslenmeli özne değildir)

Seslenmeli özne olarak adlandırılan ögeyle, çekime girmiş yüklemdeki kişi ekinin verdiği gerçek özne arasındaki fark açıktır. Seslenmeli özne, yapı bakımından – yargı bildirmede için – net olarak bir cümle özelliği göstermese de bir cümle değerindedir, diğerinde ise bu özellik yoktur. Seslenmeli özne, cümleye, kişi ekinin belirlediği özne gibi yerleşemez. Her ikisinin de yer aldığı anlamda yüklem sorulan özne sorusuna, çekimdeki kişi ekinin karşılığı olan zamir cevap verir. Bu gerçek özneler (kişi zamiri olan) cümlede yer alabilme şansına sahipken, yargısız ünlem cümlesini bir özne türü olarak göstermeye imkân tanıyan şey, bir seslenmenin, cümlelerin asıl özne ögesini açıcı bir sözcük olmasından ve bu seslenmenin oluşturduğu cümlelerin, ardından gelen cümleyle sıkı bir anlam birliği içinde oluşundan kaynaklanır.

Yargısız ünlem cümlesi, her zaman, kendisinden sonra gelen cümleyle bir anlam birliği içindedir. Fakat, her zaman da, o cümlelerin kişi zamirinden oluşan

gizli veya açık gerçek öznesini açan bir özellik sergilemez. İşte yargısız ünlem cümlelerinin bu şekilde kullanıldıkları zaman "seslenmeli tümleç" olduklarına, yine Hikmet DİZDAROĞLU "Tümce Bilgisi" kitabında yer veriyor. Örnek gösterdiği cümlelerden birisi şöyle:

"Gençler! Bütün ümîd-i vatan sizdedir."

seslenmeli

tümleç

(yargısız ünlem cümlesi)

Burada bizi ilgilendiren, bu özelliği taşıyan yapının adının şu veya bu oluşu değil, tümleçlik görevini ne ölçüde yerine getirdiğidir. Şimdi bunu irdeleyelim.

Yargısız ünlem cümlelerinin dışında, dilimizin cümlelerinde yer alan tümleçler, düz tümleç olarak da adlandırılan nesne, zarf tümlecisi ve edat tümlecisi. Edat tümleçlerinin edatlarla kurulmuş olanları ve diğer sözünü ettiğimiz tümleçler, temel cümlenin yüklemine çeşitli yönlerden (yer, zaman, nedenlik vb...) tamamlarlar. Hatta tümleç olma koşullarını yerine getiren yapılar (-e/-de/-den durum ekini alan adlar, ulaçlar, zarf ve edatlar) temel cümlenin yüklemiyle bağlantı kuramadıkları zaman, temel cümlenin bir ögesi olamazlar, ancak, temel cümlenin bir ögesinin iç ögesi olduklarından söz edilebilir.

Yargısız ünlem cümlelerinin tümleçliğine bu açıdan yaklaşıldığında, onun, ardından gelen cümlenin yüklemine bildiğimiz tümleçler gibi bir katkıda bulunduğu söylenemez. Ancak, cümle değerindeki bu yapıların temel cümlede anlatılan şeyin hangi gruba yöneldiği, kime seslenildiği konusunda bir belirleme yaptığı da gözardı edilemez. Öyleyse onların tümleçliğine bu açıdan yaklaşılmalıdır. Ayrıca edatların dışında kimi deyim niteliğindeki sözlerin ve cümlelerin de edat tümlecisi kurdukları hatırlanacak olursa yargısız ünlem cümlelerinin seslenmeli tümleç oluşunu fazlaca yadırgamamak gerekir. Fakat unutulmamalıdır ki bunların tümleçliği, genel olarak yerleşen tümleç kavramına uymaz.

Yargısız ünlem cümlelerinin gerek özne, gerekse tümleç olabilecekleri, ya da böyle algılanabilecekleri konusuna dikkat çektikten sonra son bir belirlemeye daha girmek istiyorum.

Dilimizde, yargısız ünlem cümlelerinin, ardından gelen cümlenin bir ögesi gibi algılanmasına bir eğilim duyulmaktadır. Bunun nedeni olarak da yargısız ünlem cümlesinin, onu izleyen cümleyle sıkı bir anlam ilişkisi içinde oluşunu saptamıştık.

"Gençler! Bunların yaptığı hiç de doğrudur."

yargısız

gerçek özne

yüklem

ünlem

cümlesi

"değildir" çekiminde gizlenen özne "o", cümlede, "bunların yaptığı" biçiminde kurulmuş bir gerçek özneyle karşılanmıştır. "Gençler" yargısız ünlem cümlesi, bu fikri savunurken muhatap alınan kesimi gösterir, tamamlayıcı bir yardımcı öge değildir. Ancak iki cümle, söylenen şeyle, bunun kime söylendiğini ortaya çıkarması açısından bir anlam bağına sahiptir. Eğer "Gençler!" cümlesi bir tümleş özelliği gösteriyorsa, birbirinin anlamını tamamlayan bağımlı ve bağımsız sıralı cümlelerde de birinci cümlenin, ikinci cümlenin tümleci olarak görev yaptığı söylenmelidir. Oysa, "Tipiden gözümüzün önünü görmüyorduk ama hiçbirimiz yürümekten vazgeçmiyorduk." biçimindeki bağımlı sıralı cümlede, birinci cümle için ikinci cümlenin tümlecidir yargısına varılmamaktadır. Bu cümle çeşidinde aralarında çok sıkı bir anlam bağı bulunmasına karşın cümlelerin bağımsızlıklarına dokunamıyor, incelenmelerini ayrı ayrı yapıyorsak, birincisini anlam bakımından ikincisini tamamlıyor diye tümleş olarak adlandıramıyorsak yargısız ünlem cümlelerini de, yargı bildirmediği için; ardından gelen cümlenin bir ögesi olarak göstermek yerine, o cümleyle anlam birliği içinde olan ve bu nedenle kendilerine özgü kullanımları olan bildirişme birimleri olarak değerlendirmek doğru olacaktır.

KAYNAKLAR

1. DİZDAROĞLU, Hikmet, Tümce Bilgisi, Ankara-1976.
2. ERGİN, Muharrem: Türk Dil Bilgisi, İstanbul-1962.
3. HATİBOĞLU, Vecihe: Türkçenin Sözdizimi, Ankara-1982.